

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342(477)
DOI <https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i4.613>

І. В. Завальнюк
orcid.org/0000-0002-6387-0199
кандидат юридичних наук,
суддя

Одеського окружного адміністративного суду

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ «СПРАВЕДЛИВИЙ СУД» У КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

Постановка проблеми. «Попит на право» в умовах сьогодення невпинно зростає. Щоденно в судах вирішуються сотні тисяч як незначних, так і суттєвих конфліктів. Кількість людей, що звертаються до судів в Україні і в усьому світі, не тільки не зменшується з кожним роком, а й демонструє сталу тенденцію зростання.

Досить довго концепція справедливого суду передбачала лише здійснення судочинства згідно із встановленою в чинному законодавстві держави процедурою, і справедливий судовий розгляд у сучасному його розумінні був відносно нечастим явищем. Ситуація зрушила з місця лише у ХХ столітті, коли концепція справедливого суду зазнала трансформації і почала втілювати в собі головну ідею – дотримання прав кожної сторони в ході судового розгляду (в тому числі права на розумні строки розгляду, права на неупереджений суд, права на залучення і допит свідків тощо). З огляду на ретроспективу теорії прав людини неможливо не повертатися знову і знову до питання: чи притаманний людині як людській істоті якийсь набір «вроджених якостей», що зумовлюють природність прав людини, або права людини, і в тому числі право на справедливий суд, є, за визначенням деяких зарубіжних учених, лише «примхою, яка може бути не в моді завтра» (зокрема, Вільяма Шульца)? [1, с. 83].

Оцінка стану літератури. Дослідженню окремих питань права на справедливий суд присвячували свою увагу як вітчизняні (Бережанський Г.І., Головка О.П., Грень Н.М., Доліва-Клепацька А., Дудченко В.В., Дяченко С.В., Маргело М., Погорецький М.А., Савчин М.В., Туманянц А.Р.), так і зарубіжні вчені (Вільям Шульц, Єжі Скорупка, Єн Ленгфорд, Кароль Флісек, Стефан Дж. Каролак) та ін.

Мета та завдання. Метою статті є дослідження еволюції концепції справедливого суду в конституційно-правовій доктрині. Поставлена мета конкретизована у відповідних завданнях: з'ясувати витоки формування та нормативного закріплен-

ня концепції «справедливий суд», її передумов та особливостей.

Виклад основного матеріалу. Право на справедливий суд є одним з основоположних, «наріжним каменем» у системі прав людини. Розглядаючи право на справедливий суд, неможливо переоцінити його важливість як для кожної окремої людини, так і для всього суспільства загалом. Право на справедливий суд виступає необхідною передумовою забезпечення та належної реалізації всіх інших прав людини і громадянина. Так, Конституційний трибунал Польщі дійшов висновку, що право на справедливий суд є також і «фундаментальною гарантією верховенства права» [2, с. 75]. «Якщо суди несправедливі, ми не можемо говорити про справедливість для обвинуваченого, жертви і всього суспільства» [3, с. 15].

Витоки концепції справедливого суду слід шукати ще у праві Давнього Риму. Необхідно зазначити, що власне поняття «справедливість» знаходиться в нерозривному діалектичному взаємозв'язку з поняттям «закон». Давньоримський юрист Ульпіан відзначав, що справедливість включає в себе поняття закону, а в Дигестах стверджував, що у разі «коли право суперечить справедливості, повинна панувати остання» (15.1.32). Коли ми говоримо про справедливість, ми часто пов'язуємо її із законом, його змістом та дотриманням. З одного боку, право на справедливий суд закріплюється в законодавстві (зокрема, в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», а з іншого – концепція справедливого суду «спирається» на норми закону та на дух права в цілому, позаяк інакше виникає питання: чи може суд вважатися справедливим, якщо суддя виносить рішення на основі несправедливого закону? З позицій позитивізму відповідь однозначна – як відзначає польський дослідник Стефан Каролак, «суддя, який відхиляється від приписів закону, не є справедливим» [4, с. 11]. Проте така позиція звужує зміст концепції справедливого суду до механічного та правильного застосування норм закону під час розгляду справ.

Концепція справедливого суду («fair trial») походить з англо-саксонського права і була вперше використана як характеристика судового процесу ще у XVIII ст. Однак вона була фрагментарною, малозастосовуваною і характеризувалась значним ступенем суб'єктивності. Як відзначає британський дослідник Єн Ленгфорд, коли люди вперше говорили про справедливий суд, вони мали на увазі судовий розгляд, у примірному значенні «позбавлений вад», що відображало суть «справедливого» і використовувалося до XIX століття [5, с. 38]. Упродовж наступних століть концепція доповнювалась, розширювалась і вдосконалювалась, виходячи далеко за рамки англо-саксонського права, «поступово розширюючи перелік вимог, реалізація яких дозволяє вважати суд справедливим» [6, с. 134].

До цього періоду прикметник «справедливий» і «суд» не використовувались як взаємопов'язані. Натомість суд визначався, наприклад, як «безпристрасний» (Едвард Коук) [7].

У 1777 р. відбувся суд на Вільямом Доддом, на якому суддя, проголошуючи вирок, відзначив, що підсудний «мав змогу користуватися перевагою, яку держава надає кожній людині в такій ситуації – справедливим, неупередженим та уважним судом» [5, с. 45].

Вперше в міжнародних документах концепція справедливого суду знайшла своє втілення наприкінці 1940-х років, а першим таким документом стала Загальна декларація прав людини 1948 р. Як зазначає О.П. Головка, разом із тим у первинному варіанті тексту Декларації говорилося лише про право «на доступ до суду». І лише в наступних варіантах цього міжнародного документа в галузі прав людини з'явилося нинішнє формулювання про право «кожного на справедливий судовий процес» [8, с. 322].

Водночас активно почала використовуватись формула Радбруха, яка сформульована таким чином: «Законне неправо і надзаконне право» [9, с. 226]. Ідея права, за Радбрухом, засновується на трьох взаємопов'язаних, але часом конфліктуючих правових цінностях: справедливості, доцільності й правопевності. Антиномія цінностей у рамках ідеї права вирішується Г. Радбрухом на користь справедливості в умовах «нестерпного» відходу від справедливості або відсутності «навіть прагнення» до встановлення справедливості [10, с. 395]. Надалі, як відзначає В.В. Дудченко, формула Г. Радбруха неодноразово використовувалась у судовій практиці Федеральної Республіки Німеччина [11, с. 128].

У 1950 р. побачила світ Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 6 якої гарантує «справедливий і публічний

розгляд справи». А. Р. Туманянц звертає увагу на те, що Європейський суд з прав людини у своїй практиці пропонує відносно широке тлумачення права на справедливий суд, відзначаючи, що в демократичному суспільстві в розумінні зазначеної вище Конвенції право на справедливий суд займає настільки значне місце, що обмежувальне трактування її не відповідало б самій меті й призначенню цього положення [12, с. 207].

З часом концепція справедливого суду почала все більше входити у вжиток, особливо її стало чутно в залах судових засідань. Є. Ленгфорд провів цікаве дослідження, в результаті якого визначив, що поняття «справедливий суд» у Великій Британії за 85 років до 1950 року згадувалося в 112 юридичних звітах, але за 55 років, що минули з 1950 року, воно згадувалося у 361 звіті. Найбільше зростання частоти спостерігалось в 1975–2005 роках [5, с. 46].

Сьогодні концепція «справедливий суд» органічно еволюціонувала в невід'ємне право людини – «право на справедливий суд», яке широко використовується як міжнародним законодавством, так і внутрішнім законодавством держав, а також конституційно-правовою доктриною. Неможливо не погодитись із В.І. Бережанським у тому, що «формальний аспект права на справедливий суд демонструє кінцеву мету та призначення правосуддя. Інститут суду, який виник на запит суспільства щодо вирішення суперечок і конфліктів у правовому полі, вимагає саме вірного та правового рішення, що забезпечило би захист порушених прав особи, яка звернулася до суду» [13, с. 192].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Незважаючи на те, що концепція справедливого суду в умовах сучасної державно-правової дійсності вже давно не є чимось незвичним, а навпроти – певним «золотим стандартом» правосуддя, вона є динамічною та постійно розвивається, зазнає змін, врешті-решт, еволюціонує разом із розвитком вітчизняної правової системи норм міжнародного права та теорією прав людини. Трохи більше двох століть тому справедливий суд трактувався як «безпристрасний» або ототожнювався лише з «повним судовим розглядом», а нині виступає одним із фундаментальних прав людини, завдяки якому забезпечується захист та відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів. Однак сучасне розуміння права на справедливий суд не є остаточно визначеним ані в міжнародному, ані в національному законодавстві – нормативно-правові акти зазнають змін, наукові дискусії із цього приводу також не вичахають з огляду на значущість проблематики, і це в значній мірі зумовлює актуальність і необхідність подальших наукових розробок.

Література

1. William F. Schulz. In Our Own Best Interest: How Defending Human Rights Benefits Us All. Boston : Beacon Press, 2001. 256 p.
2. Karol Flisek. Prawo do sądu i pojęcie wymiaru sprawiedliwości w perspektywie koncepcji merytorycznego orzekania sądów administracyjnych. *Forum Prawnicze*. 2017. P. 72–84. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/190383423.pdf> (дата звернення: 08.09.2020).
3. Jerzy Skorupka. O sprawiedliwości procesu karnego. Warszawa : Wolters Kluwer Polska SA, 2013. URL: <https://www.gandalf.com.pl/files/products/texts/324593.pdf> (дата звернення: 08.09.2020).
4. Stefan J. Karolak. Sprawiedliwość. Sens prawa. Kraków : Petrus, 2015. 350 p.
5. Langford Ian. Fair Trial: The History of an Idea. *Journal of Human Rights*. 2009. № 8. P. 37–52. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14754830902765857> (дата звернення: 08.09.2020).
6. Стрелкова Ю.В. Концепція справедливого судового розгляду розбиральства (fair trial) як система гарантій для вынесення правосудного вердикта в суді присяжних. *Судебная власть и уголовный процесс*. 2017. № 1. С. 134–140.
7. The selected writings and speeches of Sir Edward Coke. Edited by Steve Sheppard. Volume 3. Indianapolis, Indiana : Liberty Fund. 2003. 291 p. URL: https://www.academia.edu/31886235/Edward_Coke_The_Selected_Writings_of_sir_Edward_Coke_Vol_III (дата звернення: 08.09.2020).
8. Головка О.П. Справедливий судовий розгляд в міжнародному кримінальному процесі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. Вип. 5. С. 321–325. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_5_72 (дата звернення: 08.09.2020).
9. Радбрух Г. Философия права : пер. с нем. Москва : Международные отношения, 2004. 240 с.
10. Бочаров Д. Суд – не на осуд, а на розсуд. Справедливий розсуд. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 394–396. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filpr_2012_2_44 (дата звернення: 08.09.2020).
11. Дудченко В.В. Г. Радбрух про ціннісну природу права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. Т. 13. С. 123–131. URL: <http://naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom13/14.pdf> (дата звернення: 08.09.2020).
12. Туманянц А.Р. Забезпечення права особи на справедливий судовий розгляд. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 206–211. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2010_2_30 (дата звернення: 08.09.2020).
13. Бережанський Г.І. Особливості розуміння права на справедливий суд. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 191–196. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2017_3_23 (дата звернення: 08.09.2020).

Анотація

Завальнюк І. В. Еволюція концепції «справедливий суд» у конституційно-правовій доктрині. – Стаття.

Концепція справедливого суду почала використовуватись у праві відносно недавно. З початку її появи у XVIII столітті, зазнавши змістовної трансформації, концепція справедливого суду в сучасному розумінні почала втілювати в собі головну ідею – дотримання прав сторони в ході судового розгляду (в тому числі права на розумні строки розгляду, право на неупереджений суд, право на залучення і допит свідків тощо) лише у другій половині XX століття. Право на справедливий суд виступає необхідною передумовою забезпечення та належної реалізації всіх інших прав людини і грома-

дянина. Аргументується, що витоки концепції справедливого суду слід шукати ще у праві Давнього Риму. Висувається теза, що власне поняття «справедливий» знаходиться в нерозривному діалектичному взаємозв'язку з поняттям «закон». Виявлено, що концепція справедливого суду («fair trial») походить з англо-саксонського права і була вперше використана як характеристика судового процесу ще у XVIII ст. Однак на той час вона була в значному ступені суб'єктивною та характеризувалась фрагментарністю і малозастосованістю.

Відзначається, що вперше в міжнародних документах концепція справедливого суду знайшла своє втілення наприкінці 1940-х років, а першим таким документом стала Загальна декларація прав людини 1948 р., в наступні роки отримавши суттєве змістовне розширення і розвиток. Водночас активно почала застосовуватись формула Радбруха, що досить часто використовувалась у судовій практиці Федеральної Республіки Німеччина. Підсумовується, що, попри те, що концепція справедливого суду в умовах сучасної державно-правової дійсності вже давно є певним «золотим стандартом» правосуддя, вона є динамічною і постійно розвивається та змінюється, а сучасне розуміння права на справедливий суд не є остаточно визначеним ані в міжнародному, ані в національному законодавстві.

Ключові слова: суд, справедливий суд, право на справедливий суд, права людини, конституційно-правова доктрина, справедливість.

Summary

Zavalniuk I. V. Evolution of the concept of “fair trial” in the constitutional and legal doctrine. – Article.

The concept of a fair trial began to be used in law relatively recently. Since the beginning of its appearance in the eighteenth century, having undergone a substantial transformation, the concept of a fair trial in the modern sense began to embody the main idea – the observance of the rights of a party in court proceedings (including the right to a reasonable time for consideration, the right to an impartial court, the right to bring and interrogation of witnesses, etc.) only in the second half of the twentieth century. The right to a fair trial is a necessary condition for ensuring and proper realization of all other human and civil rights. It is argued that the origins of the concept of a fair trial should be sought in the law of Ancient Rome. The thesis is put forward that the very concept of “justice” is in an indissoluble dialectical relationship with the concept of “law”. It was revealed that the concept of a “fair trial” originates from Anglo-Saxon law and was first used as a characteristic of a judicial process in the eighteenth century. However, at that time it was largely subjective and characterized by fragmentation and infrequent use.

It is noted that for the first time in international documents the concept of a fair trial was embodied in the late 1940s, and the first such document was the Universal Declaration of Human Rights of 1948, which in subsequent years received significant substantive expansion and development. At the same time, the Radbruch formula began to be actively applied, and it was often used in the judicial practice of the Federal Republic of Germany. It is summarized that despite the fact that the concept of a fair trial in the conditions of modern state legal reality has long been a certain “gold standard” of justice, it is dynamic and constantly evolving and changing, and the modern understanding of the right to a fair trial is not definitively defined either in international or national legislation.

Key words: court, fair trial, right to a fair trial, human rights, constitutional and legal doctrine, justice.